

חיי מה 'דף' ארוכים

הזרת השם

יוהאן גוטנברג

אותיות דפוס בלט

לאן נעלם העמוד הראשון בכל מסכתות הש"ס? • היכן תמצאו את ברכות דף ק' • מי קבע שכל דף גמרא יתחיל עם ארבע שורות של רש"י? ואיך קרה שעולם הספרים היהודי נכבש בסערה בידי גוי שאף לא היה מסוגל להבין אף מילה בלשון הקודש? • לקראת סיום הש"ס ותחילת המחזור החדש של הדף היומי חוזר יצחק אליעזרי למקום שבו הכול התחיל

יצחק אליעזרי

הוא היה יהודי נמוך קומה, בן למשפחה בעלת שורשים מפוארים שבצוק העיתים נעקרה מאשכנז ועברה לעיירה הציונית סונצ'ינו שבצפון איטליה. שמו המקורי היה ר' ישראל נתן מענצעלן אם כי העולם עתיד היה להכיר אותו בכינוי 'שונצינו' אותו אימץ לעצמו כשם משפחה. חזונו החיצוני הפשוטה לא הסגירה את הדבר, אולם הוא היה האחראי לאחת המהפכות הגדולות ביותר בלימוד הש"ס מאז חתימת התלמוד. ר' ישראל נתן מענצעלן-שונצינו עסק ברפואה וסייע לאביו בעסקי הבנקאות המשפחתיים. כמו יהודים רבים בני התקופה התפרנסה המשפחה ממתן הלוואות לאוכלוסיה הנוצרית, אולם בשנת 1480 נפתח בסונצ'ינו "מונטה דה פיאטה" (בית הלוואות ציבורי) והמשפחה נאלצה לחפש לעצמה תעסוקה אחרת.

תריסר שנים לפני כן התרחש בפינה אחרת של אירופה מאורע בעל חשיבות עולמית. צורך גרמני בשם יוהן גוטנברג שהתגורר בעיר שטרסבורג המציא מכונת הדפוס. גוטנברג אומנם פשט את הרגל ומת עני ואביון, אבל ההמצאה שלו שינתה לצמיתות את מדפי הספרים. לראשונה באירופה ניתן היה להדפיס תוך זמן קצר ספר במאות רבות של עותקים. מחירי הספרים ירדו פלאים והיו מעתה בהישג ידו של כל אדם ולא רק נחלתם של

עשירים מופלגים.

תוך זמן קצר עמדו יהודים על הפוטנציאל המהפכני הטמון בטכנולוגיה החדשה. על רקע אווירה זו החליט, בשנת רמ"א, ר' ישראל שונצינו להיכנס לעסקי הדפוס. כעבור שלוש שנים הוציא לאור מהדורה מודפסת של מסכת ברכות, הראשונה מתוך עשרים מסכתות שהמשפחה הייתה עתידה להוציא לאור. על השיקולים שקדמו להחלטה להדפיס דווקא מסכת זו מספר בנו של ישראל נתן, ר' יהושע שלמה: "אבי ציווה עלי: אתה תבנה בנינו של עולם, תרומם את קרנות החכמה ועשית ספרים בדפוס להיות בהם שתי תועלות מפורסמות: האחת כי יעשה מהר הרבה מהם עד תתמלא הארץ דעה. השנית כי לא יעלה ערכם לערך הנכתבים בקנה או בעט ברזל ועופרת. ואשר לא מצאה ידו די קנינים יקרים יקנה מהם בזול, תחת הזהב יביא כסף". ונזדרז הבן למצות האב ויבא הביתה לעשות מלאכתו מלאכת שמים וכי מדת חסידות עלתה בו עם כי ברכת ה' היא תעשיר, פתח במסכת ברכות..."

מסכת ברכות של דפוס שונצינו לא היה הכרך התלמודי הראשון שראה אור. קדמו לו כרכים בודדים של ש"ס שהודפסו במקומות שונים בספרד ופורטוגל. אחד המדפיסים היהודים החשובים שפעל בתקופה זו היה ר' שלמה אלקבץ, סבו של המקובל ר' שלמה אלקבץ מחבר הפיוט

'לכה דודי' ומי שנחשב למדפיס הראשון של אחד מכרכי הש"ס בספרד. אלא שהמצאת הדפוס הגיע לספרד בשעה שהאוכלוסייה היהודית במדינה זו כבר עמדה בדמדומי גסיסתה. רק שבע שנים מפרידות בין הש"ס הספרדי הקדום ביותר שקיומו ידוע בוודאות לבין גירוש יהודי ספרד. הכרכים שנרפסו בתקופה קצרה זו התפזרו בכל רחבי העולם היהודי וחלקם צצו במקומות מפתיעים כמו תימן ואפגניסטן. אולם השפעתם על המשך התפתחותו של התלמוד המודפס הייתה מועטה. דפוס שונצינו, לעומת זאת, עתיד היה להטביע חותם שהשפעתו על צורת הדף בו אנו לומדים מורגשת עד ימינו.

כאן ממציאים את 'צורת הדף'

עצם המושג 'דף גמרא' היא פועל יוצא של המצאת הדפוס. קודם לכן נכתבו כל 2 מיליון המילים (בערך) של התלמוד הבבלי בקודקסים שלא היו אחידים מבחינת צורתם ומספר הדפים שלהם. כל סופר סידר את הדפים כאוות נפשו. הספרים הכילו את דברי הגמרא בלבד בלי המפרשים הנלווים אליהם שנחשבו לספרים נפרדים. דפוס שונצינו שינה כל זאת. תחת מכבש הדפוס שלו באותה עירה קטנה באיטליה קיבל דף הגמרא את צורתו הקבועה והאחידה. שונצינו היה

הראשון שהדפיס על אותו העמוד, בצמוד לנוסח הגמרא, גם את פירוש רש"י ואת דברי התוספות. דבר זה יצר בעיה שכן הלומדים התקשו לזהות את המקום שבו דברי הגמרא מסתיימים ודברי המפרשים מתחילים. את הבעיה הזאת פתר שונצינו כאשר החליט שדברי המפרשים יודפסו באות מעגלית שונה מזו המשמשת להדפסת נוסח הגמרא. עד מהרה דבק בכתב הזה הכינוי העממי 'כתב רש"י'.

שונצינו גם קבע במהדורותיו כי פירוש רש"י לעולם יודפס בצד הפנימי של הדף, בעוד דברי התוספות יודפסו בצד החיצוני, סידור שנשמר בכל עשרות מהדורות הש"ס הבאות ועד ימינו. וזה לא הכול - בני משפחת שונצינו החליטו שארבעת השורות הראשונות בכל דף יהיו מדברי המפרשים ורק לאחר מכן יתחילו דברי הגמרא. כלל זה נשמר בצורה עקבית כמעט בכל המסכתות שהמשפחה הדפיסה והוא הפך לחלק בלתי נפרד מ'צורת הדף' כפי שהוא קיים עד ימינו. מקובל להסביר שמנהג זה מרמז על כך שאין האדם יכול להגיע להבנת דברי הגמרא לפני שיחזור עליהם לפחות ארבע פעמים.

האיש שהכניס את התוספת לגמרא

במשך השנים הבאות המשיכה המשפחה להדפיס עוד כרכים בודדים של הש"ס - לפי אחת

חדרים מתוך תערוכת דפוס שונצ'ינו

ר' גרשום מעולם לא תכנן להוציא ש"ס שלם, דבר הניכר גם מהבדלי העיצוב והסגנון במסכתות השונות שהדפיס. יתכן שחשב כי ברכות השנים הכרכים הבודדים יצטרפו לכלל סט אחד שלם. אלא שמחשבתו לא יצאה לפועל שכן היה מי שכן הוציא לאור ש"ס שלם והלה כבש בסערה את עולם הספרים היהודי. לאיש הזה קראו דניאל בומברג ולמרבח האירוניה הוא לא היה מסוגל ללמוד אפילו שורה אחת של גמרא כצורתה.

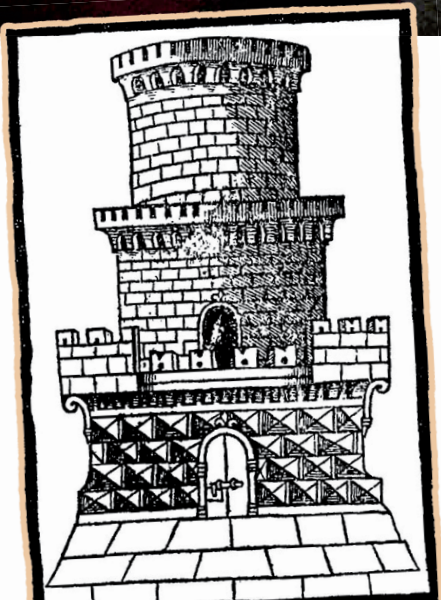
הגוי שכבש את השוק

מפליא הדבר שהשלב הבא בהתפתחות צורת הדף שייך לאיש עסקים נטול כל נסיון קודם בתחום הדפוס שלא היה מסוגל לקרוא אפילו מילה אחת בלשון הקודש ובכל זאת הפך לאחד מגדולי מדפיסי הספרים היהודיים שבכל הדורות ומי שהשפעתו על צורת הדף מורגשת עד היום. לדניאל בומברג נולד באנטוורפן שבארצות השפלה (היום בלגיה) אך בגיל צעיר עקר לאיטליה והשתקע בוונציה. רבי יוסף הכהן כותב עליו: "... הוציא מאפלה לאורה ספרים הרבה בלשון הקודש. תמיד היו נכנסים ויוצאים מביתו חכמים רבים". לפי התיאורים בומברג היה גוי אוהב ישראל. בין היתר שימש כנציג המקומי של 'בנק מנדס' שסייע למלט יהודים אנוסים מספרד ופורטוגל לארצות החופש. הוא הקיף את עצמו ביהודים ובעזרתם הפיק את מיום התלמוד השאפתני ביותר שהעולם ידע עד אז - הוצאת ש"ס שלם. 'דפוס בומברג' פעל במתכונת זריזה ובתוך שלוש שנים סיים את הדפסת המהדורה הראשונה, הישג שמכונים תורניים היו יכולים להתפאר בו גם בימינו...

המהדורה נחטפה במהירות ואזלה מן השוק ובומברג הדפיס בשנים הבאות שתי מהדורות נוספות בהן הוכנסו שינויים שונים. בניגוד לחוסר האחידות וההבדלים בין הגמרות שהוציא דפוס שונצ'ינו, מהדורת וונציה של בומברג הצטיינה במראה עקבי, מלוטש ובהיר שהפך אותה למבוקשת מאוד בעולם היהודי. הצלחתו של בומברג הייתה כזאת ששוק הספרים היהודי נעשה רוויי לחלוטין ור' גרשום שונצ'ינו נאלץ לסגור את בית הדפוס שלו ולעקור לקושטא.

מהדורות בומברג שלמות הן היום פריט אספנות נדיר מאוד. סט אחד כזה הגיע לכותרות לפני כמה שנים כאשר אספן יהודי מצא אותו במצב מושלם במרתפי מנזר בלונדון. הש"ס השלם הזה נכלל היום ב'אוסף וולמדונה' העומד לרשותכם אם תיאותו לשלם עבורו כמה עשרות מיליוני דולרים. ש"ס וונציה היה הבסיס לכל 64 מהדורות התלמוד שיצאו לאור במשך מאות השנים הבאות עד שהגיעה האלמנה דבורה רום והוציא לאור מהדורה חדשה שהפכה לסטנדרט המקובל עד ימינו. אבל שום דבר לא ייקח את זכות הראשונים מבני משפחת שונצ'ינו שמתוך חביבונם הנידח בהרי צפון איטליה חוללו את המהפכה שמורגשת עד היום בכל מקום בו פותחים דף גמרא. ■

izak.eliezri@gmail.com

העיר 'סונצ'ינו'

"מני וגמור היה אצל ר' גרשום שונצ'ינו שאת הש"ס יש להדפיס עם פירוש תוספות. אולם איזה תוספות? ברוב ישיבות אירופה וספרד הכירו רק את תוספות שאנץ, תוספות רבנו פרץ, תוספות ר' שמשון. ר' גרשום הרחיק נדוד עד שטרסבורג, שִׁמְפֵּרִי וז'נווה, פשפש בספריות ישנות וחקר בקרב אספנים ותלמידי חכמים עד שחשף את כתב היד של התוספות אותו ערך רבי אליעזר מן העיר טוך ובו עיקר תורתם של רבנו יצחק (ר"י) ורבנו תם"

מישיבות איטליה ואשכנז שבהם מקובל היה ללמוד גמרא עם פירוש תוספות. מני וגמור היה אצל ר' גרשום שאת הש"ס יש להדפיס עם פירוש תוספות דבר שנעשה כבר במסכת ברכות הראשונה. אולם איזה תוספות? ברוב ישיבות אירופה וספרד הכירו רק את תוספות שאנץ, תוספות רבנו פרץ, תוספות ר' שמשון. ר' גרשום לא הסתפק בכך. הוא הרחיק נדוד עד שטרסבורג, שִׁמְפֵּרִי וז'נווה, פשפש בספריות ישנות וחקר בקרב אספנים ותלמידי חכמים עד שחשף את כתב היד של התוספות אותו ערך רבי אליעזר מן העיר טוך ובו עיקר תורתם של רבנו יצחק (ר"י) ורבנו תם. "יגעתי ומצאתי ספרים שהיו חתומים וסגורים, הבאתי אותם לאור יום למען יזהירו כוזהר הרקיע", כך מעיד על עצמו ר' גרשום.

ר' גרשום הביא לכך שצורת הדף תכלול את דברי התוספות, והוא זה שגם קבע שדווקא תוספות טוך ישמשו לכך. מסיבה זו כינה אותם 'התוספות שלנו' להבדיל מגרסאות אחרות של תוספות שהיו עדיין בכתב יד או שהודפסו בשלב מאוחר יותר. נוהג זה של הדפסת התוספות יחד עם דף הגמרא הועתק מאוחר יותר על ידי מדפיסי וונציה ומני אז התקבל ללא עוררין בכל המהדורות הבאות.

מי ראה את ברכות דף צ"ט עמוד ב'?

תחת ידם האמונה של מדפיסי שונצ'ינו לא רק שדף הגמרא התחיל לקבל את צורתו אלא שמספר הדפים בכל מסכת החל אף הוא להתגבש סביב מתכונתו הנוכחית. כאמור, בכתבי היד שקדמו לעידן הדפוס ואף בחלק מהכרכים שראו אור בספרד עדיין אין אחידות במספר הדפים. כל מדפיס חילק את דברי הגמרא כפי שהיה נוח לו לעשות ומניין הדפים השתנה בהתאם.

בית הדפוס היהודי בשונצ'ינו הביא לתלמוד את הרעיון של חלוקה עקבית ומסודרת לדפים, אלא שחלוקה זו לא תמיד הייתה זהה לזו שקיימת היום. למשל, בקשו מהלומד המצוי לעיין במסכת ברכות בדף צ"ט עמוד ב', ותתקלו לבטח במבטי תימהון. כולם יודעים שבמסכת ברכות יש רק ס"ב דפים. אלא שמדפיסי שונצ'ינו בחרו עבור מסכת ברכות שהדפיסו מספר סימטרי ועגול עבור מנין הדפים - בדיוק מאה (בספר היו עוד 17 דפים נוספים שהוקדשו למפרשים שלא נכללו בצורת הדף - עוד חידוש שקיים עד ימינו).

במהדורת הש"ס הראשונה של המדפיס דניאל בומברג שראתה אור שנים אחדות לאחר מכן מספר הדפים של מסכת ברכות ירד כבר לס"ו. במהדורה השניה של בומברג מספר הדפים ירד עוד יותר לס"ב, היכן שהוא נותר עד היום.

בגמרות שהוציא דפוס שונצ'ינו הדף הראשון נשמר לשער, לפיכך דף הגמרא הראשון לעולם היה דף ב' עמוד א'. גם נוהג זה נשמר עד היום כך שהדרך הפשוטה ביותר לברר אם האדם שלפניכם אינו אלא מתחזה לבחור ישיבה הוא לבקש ממנו לעיין בדף א' עמוד ב'...

"שונצ'ינו היה הראשון שהדפיס על אותו העמוד, בצמוד לנוסח הגמרא, גם את פירוש רש"י ואת דברי התוספות. דבר זה יצר בעיה שכן הלומדים התקשו לזהות את המקום שבו דברי הגמרא מסתיימים ודברי המפרשים מתחילים. את הבעיה הזאת פתר כאשר החליט שדברי המדפרסים יודפסו באות מעגלית שונה עד מהרה דבק בכתב הזה הכינוי העממי 'כתב רש"י'"

ההערכות עד 16 מסכתות שונות - אולם מעולם לא הדפיסה ש"ס שלם כנראה מחמת חסרון כיס. פעילות הדפוס המשפחתית זכתה לתנופה מחודשת עם הצטרפותו של ר' גרשום שונצ'ינו, אחיינו של יהושע שלמה. הוא היה אדם אנרגטי ונמרץ הראוי לתואר 'גדול המו"לים היהודיים' באותן שנות בראשית של הדפוס העברי.

ר' גרשום שונצ'ינו חשב בצורה יצירתית וניצל את הדפוס כדי להביא לעולם רעיונות שאף אחד לא חשב אליהם לפניו. הוא הדפיס את לוח השנה העברי המיועד לתליה על הקיר ולפיכך ראוי להיחשב לסבא-רבא של כל לוחות השנה שבאו אחריו. הוא הדפיס את הספר העברי המאזיר הראשון, 'משל הקדמוני', ועל כן ראוי אולי להיחשב לסבא רבא של כל ספרי הקומיקס היהודים הרואים אור בימינו (לתשומת ליבך גדי פולק). בסך הכל הוא הוציא לאור למעלה ממאה ספרים בתחומים מגוונים, הישג מרשים מאוד בתנאי אותם הימים.

אולם ר' גרשום לא הסתפק בהוצאתם לאור של ספרים ידועים ומפורסמים. הוא הרבה לנדוד ולחקור בגגות ובספריות בחיפוש אחר כתבי יד בלתי מוכרים בהם יוכל להעשיר את ארון הספרים היהודי. על נדודיו המרובים הוא רמז בחתימה בה נהג לסיים את ספריו - 'גר-שם'.

כאן אנחנו מגיעים לתרומה המשמעותית והחשובה ביותר של ר' גרשום שונצ'ינו לעיצוב צורת הדף במתכונתו הנוכחית - ההחלטה אותה קיבל יחד עם יתר בני משפחת המדפיסים לכלול בכל אחד מדפי הגמרא גם את דברי התוספות הקשורים אליו. החלטה זו לא הייתה מובנת מאליה. ברוב מהדורות הש"ס שראו אור קודם לכן בדפוסים ספרד ופורטוגל מופיע פירוש רש"י בלבד. הדבר נבע ככל הנראה משיטות הלימוד השונות שהיו נהוגות בשתי הארצות. בישיבות ספרד למדו את הגמרא בעיקר עם חידושי הרמב"ן, בשונה